

NÁVRATY K TRADIČNÍ RÉTORICE V SOUČASNÉ LITERÁRNÍ VĚDĚ?

Libor Pavera

Wydział Humanistyczno-Społeczny Akademii Techniczno-Humanistycznej
Bielsko-Biała

Abstrakt: Autor článku uvádí do současného stavu a zamýšlí se nad postavením rétoriky (a poetiky) v systému literární vědy. V současné době bývá *poetika* součástí *literární teorie*, která vedle *literární historie* a *kritiky literatury* tvoří tři tradiční hlavní pilíře oboru literární vědy; ten mívá v různých soustavách různou obsahovou náplň i rozličné označení (rusky литературоведение, anglicky literary scholarship nebo literary criticism, polsky literaturoznawstwo, německy Literaturwissenschaft apod.). Upozorňuje, že obsah rétoriky bývá v některých publikacích zužován, rétorika je chápána jen jako ortoepie. Ukazuje na některé oblasti, v nichž rétorika může být vhodným prostředníkem poznávání textu (výzkum kázání, reklamy, topiky nebo literární historie). Připomíná, že při studiu je potřeba dodržovat historicitu výzkumu, používat dobovou normu a dobová pravidla (v názvu vůbec nemusely mít označení „poetika“ nebo „rétorika“). Problematiku nelze vyčerpat v jednom článku, navrhuje proto uspořádat workshop nebo konferenci o rétorice v současné filologii.

Klíčová slova: poetika, rétorika (*ars bene dicendi*), praktické využití filologie, historicita, reklama, topoi

Abstract: The author reflects on the status of rhetoric (and poetics) in the current system of literary criticism. The poetics is now part of literary theory, which in addition to literary history and criticism of literature consists of three main pillars of the traditional field of literary science; which usually has different systems in different contents and different markings (литературоведение Russian, English literary scholarship and Literary Criticism, literaturoznawstwo Polish, German Literaturwissenschaft etc.). Other disciplines that already have the right to form an additional pillar of literary criticism – because they already emancipated – are genology and genological studies. However, the rhetoric is completely missing and we know that it can be used in many fields, f.eg. for creating texts in advertising, but also when studying older texts such as homiletics / preaching / sermon, topic in texts or writing literary history. Rhetoric mainly recalls that when studying we need to preserve the historicity of research using contemporary standard and contemporary rules, whether it was or was not practically used by authors. In conclusion, the study proposes to organize a workshop or conference on rhetoric in contemporary philology.

Key words: poetics, rhetoric (*ars bene dicendi*), practical filology, historicity, advertising, homiletics, topoi

V posledních několika letech je možno v českém prostředí pozorovat zájem o rétoriku – přednáší se znovu na vysokých školách, vycházejí příručky věnované rétorice, ale je otázka, o jaké rétorice je řeč; je zapotřebí diferencovat. Knihy věnované rétorice (srov. MAŘÍKOVÁ 2001; KOHOUT 2002; BUCHTOVÁ 2006; ŽANTOVSKÁ 2008 aj.) po detailnějším prostudování dávají tušit, že rétorika je zde zpravidla zúžena na nauku o správné výslovnosti (hlas a správná práce s hlasem), případně tyto knihy bývají rozšířeny partiemi o negociaci, jazykové kultuře nebo o správném vystupování na veřejnosti, což je již (ve třetím případě) spíše doménou etiky a zejména etikety. V podstatě jde o praktické využívání vybraných rétorických pravidel v managementu a v marketingové komunikaci. Podobné zužování předmětu zájmu rétoriky není žádoucí; zejména filologické obory by měly usilovat o rehabilitaci rétoriky a o její (znovu)začlenění mezi produktivní metody bádání.

Proč došlo k zužování obsahu rétoriky a jiných tradičních disciplín v současnosti? Máme za to, že jde o projev jednoho z trendů, které popisují ti, kdo se zabývají futurologií nebo prospektívou (v česko-slovenském prostředí to byl v přednáškách J. Cejpek, ve světě J. L. Abellán aj.). Podle nich k jednomu z obecných trendů patří zahleděnost současného člověka do „tady a teď“ („triumf přítomnosti“): člověk se zapomíná ohlížet do minulosti a čerpat z historie a z historických souvislostí podněty, jak to předpokládali lidé v jiných etapách vývoje lidstva (nenaplnuje se antické *historia magistra vitae est*); žel současný člověk se příliš nezamýšlí ani nad tím, co nastane v budoucnosti na základě současného stavu poznání a vědy. Zjednodušeně řečeno: současnému lidstvu schází spojení s široce chápanou historií na straně jedné a s budoucností na straně druhé, což se projevuje nedostatkem sebereflexe vzhledem k minulosti i absencí utopií, tedy „triumfem přítomnosti“ (srov. J. L. ABELLÁN, zejména kapitola Triumf přítomnosti : 44–50).

Nejde jen o společenský nebo politický život, který v historii může a má hledat poučení pro skutky v časech budoucích, jde rovněž o vědu a o hledání jejích pozic v životě člověka XXI. století. Tlačí se však na rty otázka, zda jsou návraty ve vědě žádoucí? Nežádají od vědy někteří badatelé a zejména ti, kdo jsou současnými inženýry vědeckého poznání a pokroku, aby sledovala jen to nejnovější a současné? Nežije věda jen stavem „tady a teď“ a není v podstatě zahleděná do sebe sama? Jistě, v některých disciplínách, které drží prst na pomyslném tepu doby, je využívání nejmodernějších poznatků a nejnovějších badatelských výstupů prvořadé (např. nanotechnologie). Neznamená to však, že je to směr, kudy se musejí ubírat všechny vědecké disciplíny. Zároveň nikdo není arbitrem, který může říci, že existuje pouze jediná správná metoda a vědecká cesta. Postmodernismus přinesl – mezi jiným – pojetí světa a skutečnosti, které nabízí několik pravd, z nichž si jedinec může vybírat.

Pro filologii je bezpochyby důležitý přístup reflexivní (v rámci disciplíny) a přísné dodržování historicity: filolog nesmí disciplínu, resp. soubor disciplín, jež

se z filologie v posledních dvou stoletích vydělily a osamostatnily (patří k nim zčásti literární věda), chápat jenom v rozpětí současném. Současný předmět zájmu filologie nesmí být viděn zúženě, podle stavu „tady a teď“. Časově musí tuto disciplínu vidět široce se rozprostírající od starověku k dnešku, obsahově navíc vždy s přihlédnutím k historickému pozadí a dobovým teoretickým i praktickým spisům (dobová norma a praxe) a s ohledem k dobovému vymezení, neboť i předmět zájmu disciplíny se proměňoval (historicita v bádání o rétorice v české vědě bývá uplatňována, srov. TRÍŠKA 2004, KRAUS 2011 aj.).

Promýšlet historii a historické souvislosti ve vztahu k budoucnosti je nutné nejen ve vzdělávání, ale i v jednotlivých vědeckých disciplínách. Jeden z guru současných mladých lidí na www.youtube.com¹ sir Ken Robinson ve svých nesporně věcně přitažlivých, originálních a persvazivně poutavých přednáškách o místě vědy a vzdělávání v 21. století hovoří o tom, že člověk se nutně musí z historie poučit, aby našel vhodný model vzdělávání pro budoucnost. Dnešní mladé lidi nevzděláváme pro chvíli „tady a teď“, ale pro zbytek XXI. století. Současný systém vzdělávání a vědy se zrodil v rozvinutém světě hlavně v XIX. století v souvislosti s dobovým pojetím pokroku a v době, kdy člověk utilitaristicky těžil ze zdrojů nerostných surovin bez většího ohledu na přírodní prostředí. Doba si žádala vzdělávací systém, který by pro trh připravil člověka technicky zdatného. Proto se škola zaměřila na technické předměty, matematiku, fyziku, teprve za nimi následovaly filologie a jiné společenské a humanitní vědy, zatímco múzická umění zůstala školou téměř nepovšimnuta (výtvarná výchova, zpěv, pohybová výchova a tanec aj.). Přitom víme, že právě vyjmenované předměty a múzická činnost obecně vedou k rozvíjení kreativity a originality u dětí i u mladých lidí, patří *sui generis* k činnostem obohacujícím člověka i jeho okolí hlavně o nové emoční podněty. Rétorika a její praktické uplatnění mělo své místo ve vzdělávání již od antiky (srov. středověké Vergiliovo kolo, rétoriky a poetiky, nebo barokní využívání rétorických pravidel při výuce kazatelství nebo tvoření dramatických výstupů v jezuitských kolejiích apod.), nemělo by dojít k její všeobecné revitalizaci?

Je vcelku pochopitelné, proč takový model vzdělávání vznikl a dobře fungoval v XIX. století (trh potřeboval racionálně zdatné a technicky vybavené lidi), není nicméně jasné, připomíná Robinson, proč takový model nacházíme ve vzdělávacích soustavách vyspělých zemí po celém světě ještě na počátku XXI. století. Model z XIX. století téměř beze zbytku funguje v současnosti, což je na pováženou, pokud současný člověk řeší a bude zakrátko v dalších desetiletích řešit zcela jiné

¹ Informace zveřejňované na sociálních sítích nelze chápat za spolehlivý zdroj informací. Nicméně veřejně pronesená a zaznamenaná přednáška má přece jen svoji validitu, zvláště přihlédneme-li k četnosti jejího využívání (video s přednáškou hlásí bezmála 11 miliónů zhlédnutí; žádná psaná přednáška nebo kniha o filologii s takovou četností nemůže soupeřit).

závažné problémy, např. bezpečnostní, energetické, ekologické aj. Jde o problémy, které vyvstaly před současným člověkem v souvislosti s prudkým rozvojem průmyslu a techniky v technicky i technologicky složitém světě, který člověk sám zkonstruoval. Neměly by znovu najít ve vzdělání místo „měkké“ disciplíny a múzická umění, která rozvíjejí lidskou kreativitu? Pozitivní odpověď je nasnadě, ale podílet se na „ekologii vzdělávání člověka“ bude trvat desetiletí, neboť každý model (včetně přežitých) má své příznivce a odpůrce.

Mnoho publikací, možná latentně, umenšuje roli komunikace verbální (mluvené nebo psané), která využívá při přenosu informací vhodného komunikačního kanálu a kódu. Uvádí se pak, že nonverbální komunikace (optika, kinestika, mimika, vizika, posturika, proxemika a chronemika) se na mezilidské komunikaci účastní v procentuálně vyšší míře (uvádí se často až 85%, srov. J. KRÍVOHLAVÝ, M. HARLEY aj.), proto je potřeba věnovat jí v některých oblastech zvýšenou pozornost. Ale nic nemá převážít, proto např. mladí adepti právního vzdělání mají na některých fakultách předmět rétorika, podobně je tomu v učitelství nebo v některých ekonomických oblastech (management nebo marketing) apod. Role neverbálních signálů bude jiná v rozličných oblastech života. Nicméně celý instrumentář pravidel, která si musí člověk osvojit, najde zejména v tradiční rétorice, na niž budeme upírat naši pozornost v dalších poznámkách. Tím spíše, že metajazyk rétoriky koresponduje s metajazykem lingvistiky a sémiotiky.

Je nesporné, že návrat ke klasické rétorice přináší badatelský užitek v mnoha přístupech k textům (ukázal to v minulosti – v opozici ke strukturalismu, který nazval mýtem – již P. de Man nebo J. Derrida, v poslední době R. Lachmann – kulturní výzkum textů, M. Kaczmarkowski – starověká rétorika přímo jako základ humanitních věd apod.). Rétorika se jeví i v současnosti jako disciplína orientovaná na komunikační situaci, má univerzální charakter (nezabývá se jen texty s estetickou funkcí, která byla zdůrazňována v textech strukturalisty, zatímco funkce ostatní bývaly pomíjeny nebo z procesu interpretace vylučovány), je interdisciplinární. Tyto pokusy obratu rétoriky k jazyku byly přitom patrné po celé XX. století, u některých vědců byly více nebo méně akcentovány (Edwin Black, I. A. Richards, Skupina μ aj.), u jiných byly aplikovány na další oblasti života (patrně nejvíce rétoriku vtáhl do nové oblasti – do oblasti mediální – Marshall McLuhan ve svých pracích, které psal daleko dříve, nežli se některá nová média vůbec zrodila). Ukazuje se tak, že nelze vystačit s rétorikou jako s instrumentářem pravidel pro analýzu (popis argumentů a strategie, s jakým autor usiluje dostat svému cíli), ale je potřeba sledovat efektivitu projevů, jejich konkrétní fungování u publika. Je to jeden z výrazných obrátů v rétorice – směrem od mluvčího (autora) k publiku a k efektivitě reklamních strategií.

Studium klasické rétoriky, proměn rétoriky a vztahování rétoriky k současným formám komunikace mohou dát odpovědi, jak disciplíny ještě výrazněji

využít např. v literární vědě. Rétorika bývala v minulosti definována jako *ars bene dicendi* (zejména u Kvintiliána, který kriticky přehlédl ve svém díle i některé starší definice rétoriky) nebo *bene dicendi scientia* („správné umění/schopnost/věda pracovat se slovem“, relace *ars* a *scientia* se v průběhu staletí značně měnila). Volně přeloženo to znamená „umění správně se vyslovit“ – myslí se přitom „vyslovit se správně o věci“. Nešlo tu v žádném případě o výslovnost v pojetí foneticko-fonologickém,² i když autoři rétorik zpravidla nemysleli jen na vytvoření dokonalého rétorického textu (*opus*, resp. *dicendi*), ale také na zlepšování a dokonalost jeho tvůrce (*orator*); zejména filozofie připisovala tvůrci vysoké morální kvality (Platon, Kvintiliánus aj.) – odtud lze v rétorických projevech sledovat rovněž jejich stránku etickou a pravdivostní (pravda, resp. pravděpodobnost v textech).

Pokud se podíváme k starověkým mistrům, kteří se věnovali vztahovým věcem mezi uměním (*ars*) a vědou (*scientia*) (Kvintiliánus, Isidor aj.), možná nás překvapí, že umění chápali jako něco, čemu se lze naučit za pomoci pravidel komunikace. Samozřejmě nabízí se otázka, zda nešlo o popření kategorie originality, ale i na to existovalo vysvětlení: v případě umění se jedinec může řídit svou vlastní licencí (*licentia*), která sice nemusí přímo odpovídat stanoveným pravidlům, ale mělo by to být tolerováno. Nejednou se setkáváme s názorem, že umění je možné se „učit“ prostřednictvím techniky, techniky ze zkušenosti. Výraznou úlohu při vzdělávání ze zkušenosti přitom sehrávali mistrové. To, co bývá nazýváno technikou (*techné*), je – například podle Aristotela – vlastně rozumovým prohlubováním a systematicko-didaktickým formulováním zkušeností, které bývají soustředěny do konkrétních příkladů. Mistr opravdu pro své žáky tvořil příkladové modely (*exemplum*); později z nich, zvláště na konci středověku, vykrytalizovaly samostatné útvary.

Jak využít potenciálu, který v sobě nashromáždila rétorika při svém vývoji od antiky k současnosti, v současné filologii, zejména v literární vědě, napovídá kupř. polský badatel Jerzy Ziomek (srov. ZIOMEK 2000), který uvádí, že rétoriku je možno vnímat ve čtyřech rovinách: 1) rétorika je uměním pěkné výpovědi a stojí v opozici proti běžné mluvě bez ozdob (*ars bene dicendi*), 2) rétorika je teorií prózy a tvoří vlastně komplementární součást s poetikou (kupř. stylistika nebo kompozice textu), 3) rétorika je umění i teorie výmluvnosti (umění orální) a tvoří komplementární součást spisovatelského umění, 4) rétorika je uměním persvazivní argumentace (s odkazem na Kvintiliána, ale i Aristotela, kteří byli přesvědčeni, že podstatou rétoriky je přesvědčování, persvaze, proto je možno rétoriku charakterizovat jako schopnost přesvědčovat). Pokud přijmeme autorovu tezi, lze v literární vědě rozvíjet rétoriku bádání v oblasti poetiky, analýzy

² Tak rétorika bývá poněkud vulgarizována v současnosti; jde o zúžený a nepřilíš správný pohled na rétoriku, pokud je termín uplatňován pouze ve smyslu „nauka, jak správně mluvit“.

literárního textu (resp. textu obecně) i v oblastech, kde texty mají jednoznačně persvazivní cíle. V dalším textu to ukážeme na několika ilustračních příkladech, související s naší osobní zkušeností:

I. V současnosti lze rétoriky dobře využít při studiu literárních útvarů, které v době vzniku těžily z klasické rétoriky a z jiných dobově platných pravidel a norem. Jedním z literárněhistorických celků, které si zaslouhují naši zvýšenou pozornost, protože jej dosud příliš neznáme materiálově ani z hlediska mechanismů tvůrčích, je kupř. baroko a jeho literární tvorba. *Rétorika* se projevila hlavně v *útvuru kázání*, ale obecně lze říci, že prostupuje celým žánrovým systémem (zejména v tvorbě tzv. jezuitského baroka, v jehož školství zaujímal rétorika čelnou pozici). Vcelku je známo, že při studiu homiletiky (zejména barokní) se v česko-slovenské literární vědě výrazně projevila izolovanost od literárněvědných soustav ostatního světa, což se nejlépe prokazuje při porovnání počtu odborné literatury naší s odbornou literaturou např. polskou, pokud zůstaneme v kontextu slovanském. O literární tvorbě v barokním období existuje v polské literární vědě několik samostatných syntéz (srov. J. PELC, Cz. HERNAS aj.), speciálně teorii barokní homiletiky bylo v polském prostředí věnováno mnoho analytických i syntetických prací (jejich impakt shrnují rétoriky, o nichž bude dále pojednáno, nebo publikace *Retoryka* kolektivu autorů pod vedením P. Wilczka, srov. WILCZEK 2016),³ v posledních deceniích tištěných rovněž ve specializovaném časopise *Barok* (vychází od roku 1994).

Na některé ze starších studií upozorníme, neboť mohou být vhodným metodologickým východiskem a návodem, nač se v homiletice zaměřit a jak při analýzách využít rétoriky. Mnoho podnětů vzešlo polskému bádání o homiletice z prací Barbary Otwinowské a ze sborníku *Kultura i literatura dawnej Polski* (1968), do něhož statěmi k tématu přispěli Mirosław Korolko a Julian Krzyżanowski. Korolko rehabilitoval studium rétoriky a zároveň politické řečnictví barokní doby v monografii věnované kázáním Piotra Skargy. Renesanci rétoriky a přístup k barokním textům z hlediska rétoriky lze později pozorovat v ostatní odborné produkci, např. ve sborníku *Retoryka a literatura* (1984). Jiné publikace z posledního decennia, které jsme analyzovali, si pak barokního kazatelství všímají nejen z hlediska rétoriky, ale vypomáhají si tradičními metodami formálně-strukturálními, sémiotickými a antropologickými a rovněž novějšími metodami poststrukturálně a postdekonstrukčně orientovanými. Jejich základem je zpravidla konkrétní barokní materiál a v úvodních partiích se vyrovnávají rovněž s teoretickými otázkami (místo rétoriky v soustavě věd a umění, možnosti a meze

³ Výrazné centrum bádání o rétorice vznikalo za našeho stážového pobytu na Uniwersytecie Śląskim na počátku XXI. století v katedře starší polské literatury vedené Janem Malickim: Piotr Wilczek přinášel podněty vlastní i získané za pobytů na amerických univerzitách (Chicago, Houston), Zbiegniew Kadłubek, zabývající se poetikou a rétorikou antickou, středověkou, renesanční i barokní, Agnieszka Budzyńska-Daca, Elżbieta Dutka aj.

rétoriky apod.). O jisté renesanci rétoriky v polské literární historii (ve spojitosti s děním ve světové literární vědě) naposledy zasvěceně pojednal kupř. Piotr Wilczek (srov. WILCZEK 2001 a 2016).⁴

Návrat k rétorice jako k *ars bene dicendi* či *bene dicendi scientia* je patrný hlavně v posledních třiceti až čtyřiceti letech hned v několika oblastech bádání: ve sféře rekonstrukce starých rétorických teorií, při výběru argumentace a studiu působení textů na recipienty, v teorii figur a tropů a v praxi při tvorbě konkrétních textů. I mezi současnými syntetickými pracemi z oblasti rétoriky je však nutno diferencovat. Z několika nyní v polském prostředí známých a používaných publikací o rétorice (Korolkova *Sztuka retoryki*, Ziomekova *Retoryka opisowa* a polský překlad Lausbergova spisu *Handbuch der literarischen Rhetorik* s podtitulem *Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*) se při pečlivě vedených analýzách barokního materiálu uplatní v roli pomocníka zejména rozměrná kniha Lausbergova – překlad výtečné německy psané rétoriky, poučené stejně dobře na stěžejních rétorických spisech antických, středověkých, renesančních a barokních, jako na novodobých i zcela současných rétorických příručkách. Korolkovo kompendium náleží k jedné z prvních původních prací svého druhu v slovanském kontextu. Zatímco Korolko přináší objasnění základních rétorických termínů (uspořádaných) a přehled rétorických metod a teorií včetně antologie vybraných antických textů, Ziomek ve své knize vysvětluje vybrané problémy z rétoriky a nastoluje smysluplné otázky; zatímco Korolko sleduje rétoriku spíše v antickém pojetí a pohřichu nepřihlíží k rétorice středověké, renesanční ani barokní a k jejich pojetí a terminologii, Ziomek bere v potaz rovněž současné koncepte a porovnává je s modely staršími a postihuje tak alespoň zčásti evoluci v oblasti rétoriky.

Ve starověku bývala umění zpravidla členěna na *teoretická*, *praktická* a *poetická*. Takové členění platilo z hlediska vykonávané tvorby. Rétorika, kterou byla výše definována jako soubor instrukcí sloužících k dovednosti „správně se o věci vyslovit“, bezpochyby *patří mezi praktická umění*. Ale její produkty, tj. zapsané řeči jako završená (zpravidla umělecká) díla, přiřazují *rétoriku zároveň k uměním poetickým*. Z této perspektivy je možno řadu textů různých žánrů studovat a nahlížet z hlediska rétoriky, ale i poetiky. Sledovat tak můžeme nejen hotový (finální) produkt, ale i *inventio* (tematizované skutečnosti a kulturní kontext, v němž text vznikal, obraz světa včetně stereotypů a toposů), *dispositio* (kompozice) a *elocutio* (stylistika textu).

⁴ Uvedená kniha kolektivu autorů z r. 2016, rozdělená do dvou oddílů, může být dobrým návodem, kudy vést badatelské usilování při revitalizaci rétoriky. Prvý oddíl se zaměřuje na některé rétorické kategorie, zatímco ve druhém se řeší vztahy rétoriky *k jazykovědě* (M. Zaleska), *k literární vědě* (B. Mytych-Forajter), *psychologii* (M. Rusinek), *reklamě* (I. Loewe) nebo *public relation* (J. Warchala).

Pokud se naše pozornost koncentruje na osobu, která praktikuje dané umění, členění se značně opírá o sociologii a *artes* se pak dělí na šlechtitná a méně šlechtitná, resp. na *artes vulgares et sordidae*, *artes ludicrae*, *artes pueriles*, *artes liberales* (členění Poseidoniuse, srov. H. LAUSBERG). Dvě první oblasti sloužily k získání peněz a realizují je specialisté v daném oboru (pro druhé je potřeba více talentu), zatímco dvě další patří k více šlechtitným, přičemž *artes pueriles* sloužila spíše zábavě, zatímco *artes liberales* sloužilo vyšším cílům (obecné dobro, věda). Kvalitní rétorika, jakou představuje např. citovaný spis H. Lausberga, může být návodem, čeho si všítat v konkrétních výtvorech: nemusí být jenom souborem pouček, jak vystavět nový, originální text, ale je možno si všítat, jak se konkrétní texty přibližují nebo vzdalují rétorice a pravidlům platným v určité době z hlediska *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoriam* a *pronuntiatio*. Výhodou studia textů na pozadí pravidel, která bývala v oboru uplatňována od starověku po současnost, je dívat se na texty nejen jako na produkty vzniklé na základě norem, ale i na svébytné umění, které propojením rétorických strategií má množství cílů a funkcí a je v nějakém časoprostoru realizováno a recipováno. Kdyby filolog nepostupoval srovnávací cestou a texty, zakleslé nejen v antropologii kultury a člověka určité doby, ale opřené rovněž o soudobou normu i o stav umění své doby, by poměřoval současnou optikou, bude se mítet s historickou realitou a výsledek jeho činnosti může mít hodnotu jen subjektivního dojmu, který se bude podobat reflexi kterékoliv vzdělanějšího recipienta. Studium literární normy bývalo zanedbáváno, a to z různých příčin, např. v českém prostředí dobře neznáme z kritických edicí renesanční, ale ani barokní nebo pozdější spisy normativního charakteru (typu rétoriky nebo poetiky).

II. Výraznou oblastí, v níž je možno využít antické i mladší rétoriky v současnosti, je *oblast topiky* a tzv. *loci communes*. Dochází někdy ke zpochybňování obou termínů a ještě častěji k jejich záměně (o topice srov. CURTIUS 1948). Nicméně oba je možno dobře využít v oblasti, kterou druhdy pojmenoval Paul Van Tieghem *tematologii* (studiem témat, německy *Toposforschung* nebo *Stoff- und Motivgeschichte*), na rozdíl od genologie, která se zabývá literárními druhy a žánry, příp. ještě žánrovými formami a variantami (ke genologii srov. zejména VAN TIEGHEM 1920, POSPÍŠIL 1983, 1986, 1992, PAVERA 2003 – aj., polský časopis *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, založený Stefanií Skwarczyńskou). Curtius, který velice podnětně ukázal, jak lze topiky využít v současné vědě, dbal velice výrazně o historicitu pohledu na literární vývoj a na tvarosloví. Koncepce topiky jako svého druhu „morfémů literárního tvarosloví“ (Pelán–Stromšík) dovolovala jemu samému pohlížet na dějiny literatury jako na souvislou a vzájemnými vazbami spřaženou entitu, v níž se – mimo jiné – cosi opakuje a vrací, ale je to přitom vždy opakování originální a ve své výsledné podobě jiné; běží o svého druhu archetyp vědomí, ale

zároveň vždy opřený o jinou zkušenost kolektivu, zaznamenávající pokaždé jinou mentalitu i jinou antropologickou zkušenost. Problém toposu chápal Curtius nově, odlišně od klasické rétoriky, na jedné straně dynamicky, ale přitom přísně historicky v každém segmentu časového sledu (řady), aby s pomocí sledování proměn topiky postihl věrně problém změn literárního systému v širším časovém rámci a aby zároveň zvýraznil kontinuitu jednotlivých celků na místo diskontinuity. Odmítl pojetí toposu jako *loci communes*, společných míst v pojetí klasické rétoriky, v nichž jednotlivá *loci* bývala jen bohatou, autorovi se nabízející zásobárnou při tvorbě (zejména řečnických) textů. Jeho topika je nástrojem, jak poznávat proměny lidského ducha, jak podat uspokojivou odpověď pátrající po otázkách týkajících se literární paměti, která je schopna po mnoho století přenášet archetypální pocity člověka a odrážet v odlišnostech a nuancích mentalitu člověka své epochy.

III. Na znalosti rétoriky a řečnických pravidel bývají založeny rovněž texty s praktickým posláním. Může jít o soudní řeči (těm byla ve starověku věnována zvláštní pozornost), ale v současnosti spíše útvary, které mají přesvědčit spotřebitele o nákupu (*reklama – advertising*). Jde v podstatě o malou formu, jejímž hlavním cílem je přesvědčovat, zatímco ostatní cíle zůstávají minoritní nebo jsou pomínuty (srov. LICHÁNSKI 1994, LEWIŃSKI 1999, ČMEJRKOVÁ 2000, SZCZEŚNA 2003 aj.). Samozřejmě moderní teorie reklamy, která náleží nejen do sféry vlivu ekonomů, ale i sociologů, psychologů, masmédií a jiných odborných disciplín, rozlišuje řadu vzorců, nač se reklama jako žánr společenské a obchodní komunikace orientuje (vzorce SLB – podle prvních písmen *stay, look, buy*, AIDA – *attention, interest, desire, action*, DIPADA – *definition, identification, proof, acceptance, desire, action*, apod.). Na pozadí rétorických teorií a konceptů lze sledovat nejčastější témata, motivy a toposy v reklamě (*inventio*), způsob výstavby textu a fungování jednotlivých částí podřízených argumentaci, negociaci a persvasi (*dispositio*) i stylistické zpracování látky (*elocutio*). Na druhé straně rétorika nabízí sledovat realizaci reklamy v různých sdělovacích prostředcích, tj. *memoriam* a *actio*. Studium se tak zaměřuje na reklamy printové i na ty, které bývají realizovány ve filmu, rozhlasu nebo elektronickými médii (reklama na internetu).

IV. Rétoriky lze dobře využít i v jedné z ucelených oblastí literárněvědného bádání – v literární historii. Je vcelku zřejmé, že v XXI. století nelze v literární historii vystačit s výkladem literárního dění formou slovníkových hesel autorů, textů nebo institucí, které jsou určitým způsobem (syntax) a za přispění dějin sociálních, společenských, politických a kulturních provázány v určitý celek s cílem objektivně popsat minulost. Je zřejmé, že jde o konstrukt, který je při vši účtě k autorům dějin poplatný určité badatelské metodě, určitému výběru látky, určitému světonázoru, funkci příručky apod. Poněkud ironicky, zároveň však v mnohém s využitím rétorických strategií, objasnil psaní literární historie např. Tomáš Horváth (srov. HORVÁTH 2002).

Ve světové literární vědě již známe několik zdařilých pokusů a platforem, na nichž byla rétorika revitalizována. Americký kritik Wayne C. Booth se už v první knize (v titulu hned několika se objevuje rétorika – *Rétorika beletrie*, poprvé 1961, *Moderní dogma a rétorika souhlasu*, 1974, *Rétorika ironie*, 1974 nebo *Rétorika rétoriky*, 2004) podrobně věnoval narativní technice při vyprávění a přispěl literární vědě novými termíny „implikovaný autor“ nebo „spolehlivý vypravěč“ (srov. BOOTH 1963). Obdobnou terminologii později najdeme rovněž v pracích věnovaných vypravěčství (např. srov. ECO 1997, BAL 2004) a v další odborné literatuře o naraci a vypravěči, velmi produktivním badatelském proudu zejména posledních let.

Novum do studia může přinést i využití konceptualizace a nového pojetí metafory (srov. zejména spis M. Johnsona a G. Lakoffa, který měl velkou kariéru ve všech literárněvědných soustavách), jež se začalo rodit před půlstoletím v americkém akademickém prostředí. Autoři jdou sice svým způsobem proti klasické rétorice a proti definici metafory, která bývá spojována s Aristotelem; proto je možno psát „Aristotelovi naruby“, ale tím mimoděk ukazují, že není jen doménou rétoriky: metafora vychází z fyzických, sociálních, kulturních a jiných každodenních zkušeností člověka, lze ji proto nalézt téměř všude. Zatímco Aristoteles a klasická rétorika předpokládali, že metafora (jako součást tropiky) se rodí u autora na základě nějaké podobnosti, dva výše uvedení badatelé to vyvrátili. Metaforami mluví všichni, každý jedinec v metaforách už myslí a jednotlivci v určité oblasti mají stejný nebo podobný jazykový obraz světa, proto se vzájemně dorozumívají. Politik např. ve svém projevu říká, že jeho *strana je zbudována na dobrých základech*, moderátor v televizi odpoví, že *snesené argumenty byly jen chatrné*, milenec je do své snoubenky *celý blázen*, paní domácí *Lídl zvedl ceny*, ekonomům se *naplnila předsevzetí či parametry*... Opravdu: politik myslí jako stavař, vypůjčil si pro svou metaforu ze stavebnictví slova budovat a základy, moderátor také myslí na budovy, proto se mu argumenty zdají být chatrné, milenec lásku zaměnil za druh šílenství, paní domácí si Lídl zaměnila za osoby, které změnilly cenovou politiku a zdražily jí zboží, ekonomové svá předsevzetí spojili s fyzikálním jevem a nádobou, která se vyprazdňuje nebo naplňuje... Podle vyjádření badatelů je třeba prohloubit bádání o metaforách (přibývají další termíny, např. *gestalt*, *struktura metafory*, *koherence*, *konvenční metafora* apod.) a aplikovat je na jiné oblasti vědy a života – „kognitivní obrat“ může nastat ve filozofii i v jiných oblastech (LAKOFF–JOHNSON 2002). Využívá se nyní již běžně při výuce cizích jazyků, ale i mimo filologii, např. v ekonomickém vzdělávání, kde vhodně volená metaforika (např. *orientační metafory*) může vyjasnit a zpřehlednit komunikaci mezi učitelem a žákem (každý dobře ví, co se děje, když křivka stoupá, když se obsah válce naplňuje apod.).

Filologie se musí v přísném historickém řezu navracet ke svým počátkům a provést reflexi sebe sama. Lze to provést na bázi literárněvědné (literární věda

se sice jako samostatná disciplína ustavila až v XIX. století, ale počátky má starší) na workshopu nebo konferenci věnovaných uplatnění rétoriky v českém, slovenském nebo střeoevropském kontextu; titul lze kombinovat rovněž s určitým žánrovým uchopením. Výsledkem může být výseková monografie o možnostech a mezích rétoriky v literární vědě nebo šířeji ve filologických oborech.⁵ Z předchozích poznámek je zřejmé, že klasická rétorika je revitalizovatelná a schopná přinést podněty nejen vlastnímu předmětu bádání, ale i ostatním oborům. V historicitě a sebereflexivnosti bádání lze vidět perspektivy oboru v XXI. století.

Literatura

- ABELLÁN, José Luis. *Myšlienky pre XXI. storočí*. Přeložila Paulína Šišmišová. Bratislava: Archa, 1997.
- ARISTOTELES. *Poetika: o básnické tvorbě*. Překlad Antonín Kříž. 1. vyd. V Praze: Jan Laichter, 1948. 123 s. Laichterova filosofická knihovna; sv. 37. Základní spisy Aristotelovy; sv. 3.
- ARISTOTELES. *Rétorika: nauka o řečnictví a slohu*. Překlad Antonín Kříž. V Praze: Jan Laichter, 1948. 321 s. Základní spisy Aristotelovy; sv. 2.
- BAL, Mieke (ed.). *Narrative theory: critical concepts in literary and cultural studies*. 1st pub. London: Routledge, 2004.
- BOOTH, Wayne C. *The Rhetoric of Fiction*. 3. impr. Chicago: University of Chicago Press, 1963.
- BUCHTOVÁ, Božena. *Rétorika*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2006.
- BURZYŃSKA, Anna – Michał Paweł MARKOWSKI. *Teorie literatury XX wieku*. Podręcznik /Antologia. Kraków: Znak, 2006.
- COX, Virginia, ed. a WARD, John O., ed. *The rhetoric of Cicero in its medieval and early Renaissance commentary tradition*. Leiden: Brill, 2006.
- CURTIUS, Ernst Robert: *Evropské literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán – J. Stromšík – I. Zachová. Doslov J. Pelán – J. Stromšík. Praha: Triáda, 1998.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá. *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda, 2000.
- DROB, Janusz Andrzej. *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998.

⁵ Velice názorně a vhodně pro školskou potřebu vytvořila dvojice polských autorů přehled literárněvědných škol a hnutí, včetně zhodnocení některých výrazných jedinců (Bachtin), od moderny a pozitivismu, přes formální školu po kolonialismus a jiné současné přístupy k textu; srov. BURZYŃSKA–MARKOWSKI 2006.

- ECO, Umberto. *Šest procházek literárními lesy: přednášky na Harvardově univerzitě*. Překlad Bronislava Grygová. Olomouc: Votobia, 1997.
- HARTLEY, Mary. *Řeč těla v praxi*. Praha: Portál, 2004.
- HERNAS, Czesław. *Barok*. Wydanie piąte zmienione i rozszerzone. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- HORVÁTH, Tomáš. *Rétorika histórie*. Bratislava: Veda, 2002.
- JAWORSKA, Kazimiera. *Etos społeczeństwa polskiego doby saskiej w świetle ówczesnych kazań*. Legnica: Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Legnickiej, 1999.
- KACZMARKOWSKI, Michał. Retoryka (starożytna) – możliwa podstawa nauk humanistycznych. In. *Retoryka antyczna i jej dziedzictwo*. Acta Societatis Philologiae Polonorum, vol. II. Warszawa: Aletheia, 1996.
- KOHOUT, Jaroslav. *Rétorika: umění mluvit a jednat s lidmi*. 4., dopl. vyd. Praha: Management Press, 2002.
- KOROLKO, Mirosław. *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1971.
- KOROLKO, Mirosław. Uwagi o genologii kazania politycznego w Polsce XVI. w. In. *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968, s. 149 – 172.
- KOROLKO, Mirosław. *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. 2., přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2011.
- KRZYŻANOWSKI, Julian. Z dziejów kaznodziejstwa barokowego. Jacek Mijakowski i jego kazanie o kokoszy. In: *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968, s. 203 – 213.
- KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha: Svoboda, 1988.
- LACHMANN, Renate. *Retoryka a kontekst kulturowy*, Pamiętnik Literacki, czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 68/2, 1977.
- LAKOFF, George – Mark JOHNSON. *Metafory, kterými žijeme*. Překlad Mirek Čejka. Brno: Host, 2002.
- LAUSBERG, Heinrich. *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*. Przełożył, opracował i wstępem poprzedził Albert Gorzkowski. Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini, 2002.
- LEWIŃSKI, Piotr. H. *Retoryka reklamy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.
- LICHAŃSKI, Jakub Z. Reklama i retoryka. In. *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*. Warszawa, 1994, s. 299 – 316.
- MAŘÍKOVÁ, Marie. *Rétorika: manuál komunikačních dovedností*. 2., dopl. vyd. Praha: Professional Publishing, 2001.
- MCLUHAN, Marshall. *Člověk, média a elektronická kultura: výběr z díla*. Brno: Jota, 2000.

- MISTRÍK, Jozef. *Rétorika*. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987.
- OTWINOWSKA, Barbara. *Modele i style prozy w dyskusjach na przelomie XVI i XVII wieku. Wokół toruńskiej rozprawy Fabriciusa z 1619*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- PAVERA, Libor. *Kazatel Daniel Nitsch: kapitola z barokní homiletiky*. Brno: Istenis, 2003.
- PAVERA, Libor. Topoi, nebo příbuzná témata? Topika, nebo tematologie? In. *Myšlenkové topoty literatury v česko-slovenských souvislostech (minulost a současnost)*. Eds. Ivo Pospíšil a Anna Zelenková. Brno: Tribun EU, 2014, s. 19 – 28.
- PAVERA, Libor – Ivo POSPÍŠIL. *Žánrové metamorfózy ve středoevropském kontextu*. Sv. I–VII. Opava/Praha: Verbum, 2003.
- PEASOVI, Allan a Barbara. *Řeč těla*. Praha: Portál, 2008.
- PELC, Janusz. *Barok – epoka przeciwieństw*. Warszawa: Czytelnik, 1993.
- PERELMAN, Chaïm. *Právna logika: nová rétorika*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram, 2014.
- PLATT, Dobrosława. *Kazania pogrzebowe z przelomu XVI i XVII wieku: z dziejów prozy staropolskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
- POSPÍŠIL, Ivo. *Labyrint kroniky: pokus o teoretické vymezení žánru*. Brno: Blok, 1986.
- POSPÍŠIL, Ivo. *Rozpětí žánru*. Brno: Sprint-Print, 1992.
- POSPÍŠIL, Ivo. *Ruská románová kronika: příspěvek k historii a teorii žánru*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Základy rétoriky*. Překlad Václav Bahník. Praha: Odeon, 1985. (Živá díla minulosti; sv. 101.)
- Retoryka a literatura*. Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Otwinowskiej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984.
- TŘÍŠKA, Josef. *Literární a myšlenkové proudy latinsko-českého středověku: rétorika, etika a symbolika*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2004. (Edice oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze. Monographia miscellanea; sv. 11.)
- SZCZEŚNA, Ewa. *Poetyka reklamy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- VAN TIEGHEM, Paul: *Synthèse en histoire littéraire. Littérature comparée et littérature générale*. Revue de synthèse historique, no. 31, 1920, s. 1 – 27.
- WILCZEK, Piotr. Powrót do retoryki. In. *Dyskurs–przekład–interpretacja. Literatura staropolska i jej trwanie we współczesnej kulturze*. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2001, s. 149n.
- WILCZEK, Piotr – Maria BERŁOWSKA – Agnieszka BUDZYŃSKA-DACA, (eds.). *Retoryka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016.

ZIOMEK, Jerzy. *Retoryka opisowa*. 2. wyd. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.

ŽANTOVSKÁ, Irena. *Rétorika: teorie a praxe*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského, 2008.

prof. PhDr. Libor Pavera, CSc.
Katedra Studiów Środkowoeuropejskich
Wydział Humanistyczno-Społeczny
Akademii Techniczno-Humanistycznej
ul. Willowa 2
43-309 Bielsko-Biała
l.pavera@seznam.cz